

Gönderim Tarihi: 07.06.2017

Kabul Tarihi: 15.09. 2017

ERZURUM HORASAN İLÇESİ KERAMİKLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Review of the ceramics in Erzurum district of Horasan
Özlem ALKAN

Arş. Gör. Ardahan Üniversitesi, İnsani
Bilimler ve Edebiyat Fakültesi - Tarih
Bölümü Eski Çağ Tarihi Anabilim Dalı
Çalışmanın Türü: Araştırma

ÖZ

Horasan, tarih boyunca birçok önemli yolun kavşak noktası olan Erzurum ili sınırları içerisinde yer alır. Bu sebeple de Horasan mevkii, “Geçit Ülkesi” olarak tarihi kaynaklarda geçmektedir. Eskiçağlardan itibaren, insanoğlu tarafından yerleşim yeri olarak tercih edilen Horasan bölgesi, birçok medeniyetin de izlerini taşımaktadır. Hurriler, Hayaşa-Azzi, Daia(e)ni/Diau(e)hi ve Urartulular gibi topluluklar ilçenin tarihi seyirinde önemlidir.

Bu araştırmada, Doğu Anadolu Bölgesi’nde 1998 yılından itibaren, A. Ceylan başkanlığında, benim de üyesi olduğum ekip tarafından yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilen Horasan keramikleri incelenmiştir. Araştırma sahasında tespit edilen keramik verisi genellikle Geç Kalkolitik, İlk Tunç, Erken Demir, Orta Demir Çağ ve az miktarda da Orta Çağ’a aittir. Özellikle Urartu Devleti’nin yaşadığı Orta Demir dönemine ait buluntular öne çıkmaktadır. Bölgede bulunan Aliçeyrek Kalesi ve Kaya Mezarı, Hasanbey Nekropolü, Hasanbey Kutsal Kaya İşaretleri, Urartu yol ağı üzerinde tespit edilen Kaynarca Yerleşmesi ve Urartu su politikasının bir örneği olan Yıldırım Göleti bu durumu kanıtlar niteliktedirler.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Horasan, Keramik, Urartu.

Abstract

Horasan is located within the boundaries of Erzurum, which is the intersection of many important roads throughout history. For this reason, Horasan locates “Gate Country” in historical sources. Horasan region, adopted as a settlement by humankind dating back to the ancient times, bears traces of many civilizations as well. The societies such as Hurri, Hayasa-Azzi, Daia (e) / Diau (e) hi and the Urartian are significant in the historical course of the district.

In this study, the Horasan pottery in the Eastern Anatolia Region was examined during the surface exploration carried out by the research team, also membered by me, under the supervision of A.Ceylan since 1998. The data acquired in our research field dates back to the Late Chalcolithic, Early Bronze, Early Iron, Middle Iron Age and a bit to the Middle Age in general. The findings relating to the Middle Iron period when the Urartu State reigned, are especially prominent. Aliçeyrek Castle and Rock Tomb, Hasanbey Necropolis, Hasanbey Sacred Rock Signs, Kaynarca Settlement on the Urartian road network and Yıldırım Pond as an example of Urartian water policy, play demonstrative roles in that case.

Keywords: Erzurum, Horasan, Keramik, Urartu

Giriş

Horasan ilçesi, Erzurum ilinin 85 km. doğusunda yer almaktadır. Ortalama yükseltisi 1650 m. olan ilçenin, stratejik konumu ve coğrafi özellikleri sebebiyle eski çağlardan beri iskân gördüğü bilinmektedir. Horasan, doğuda Sarıkamış (Kars), güneydoğuda Eleşkirt (Ağrı), güneyde Karayazı, batıda Pasinler ve kuzeyde Narman ilçeleri ile komşudur. İlçeyi, batısında Yukarı Pasinler Ovası, doğusunda Karakurt Boğazı, güneyinde Aras Güneyi Dağları ile kuzeyinde Kargapazarı Dağları'nın bir kolu olan ve Allahuekber Dağları'na kadar uzanan Güllü Dağları çevrelemektedir (Saraçoğlu, 1956: s. 235; Atalay, 1978: s. 110; Gök, 2007: s. 2; Kayserili-Altaş, 2010: s. 84).

Horasan ismi, Eski Farsça'da **hur** (güneş) ve **âsân** (**âyân** “gelen-doğan”) kelimelerinden oluşmakta olup, “Güneşin Doğduğu Yer”, “Güneş Ülkesi”, “Doğu Bölgesi” anlamlarını taşımaktadır. Büyük Selçuklu Devleti'ne başkentlik etmiş bir şehrin adı olan Horasan, Türkler tarafından isim olarak Anadolu'ya taşınmıştır (Çetin, 1998: s. 234).

Horasan'ı tarihi açıdan önemli kılan nedenlerden biri de Anadolu'nun önemli su kaynaklarından biri olan Aras Nehri'nin ilçeden geçmesidir. Aras Nehri ile ilgili bilgilere Herodotos, Strabon ve Ksenophon gibi Eski çağ yazarlarının eserlerinde rastlanılmaktadır. Herodotos ve Strabon Aras'ın birçok kolu olduğunu ve bu kollardan ancak birinin Hazar (Caspia) Denizi'ne döküldüğünü ifade etmektedirler. Herodotos, bu nehir hakkında şu ifadelerle yer vermektedir; (Herodotos, I/201, 202, 205, 209, 211, 216, III/36, IV/11, 40).

“Araxes Matien'lerin ülkesinden kaynar; suları kırk ağızdan dökülür, bunların biri dışında hepsi de sığ bataklıklardır. Burada çiğ balık yiyerek geçinen ve giyim olarak fok balığı derileri örtünen halklar yaşarlar. Araks'ın yalnız bir ağız bir engele çarpmadan Hazar Denizi'ne dökülür.”

Strabon da Aras Nehri için benzer ifadeleri kullanmaktadır; (Strabon, XI: s. 2 vd.).

“...Söylendiğine göre Arax nehri birçok kollara ayrılarak memleketi sular altında bırakıp; kollarından biri Hazar (Caspia) Denizi'nde, Hirkanya Denizi'ne dökülür....”

Bir diğer antik yazar, Ksenophon ise *Anabasis* (M.Ö.401-400) adlı eserinde Aras Nehri'nin kollarının biri olan Pasin Çayı'ndan geçtiklerini belirterek, bölge halklarıyla ilgili bilgi vermektedir (Ksenophon, 1984: s. 132).

Aras Nehri'nin oluşturduğu havzada yer alan Horasan, verimli ovalara sahip olmasından dolayı erken dönemlerden itibaren mücadele alanı

haline gelmiştir. Kaynağını Bingöl Dağları'ndan alan Aras Nehri, Pasin Ovası'na, ardından Çobandede mevkiinden geçerek Horasan'a ulaşmaktadır. Sarıkamış topraklarından ilerleyen nehir, Kür Nehri ile birleşerek Hazar (Caspia) Denizi'ne dökülmektedir (Erinç, 1953: s. 13 vd.; Darkot, 1977: s. 341; Atalay, 1978: s. 59; Özer, 1984: s. 45).

Horasan İlçesi'nin tarih boyunca önemini korumasının bir başka sebebi de yol ağıdır. "Geçit Ülkesi" adı verilen Erzurum'un yol ağının bir bölümü bu ilçeden geçmektedir. Bunlardan biri Kafkaslardan gelerek Kars-Sarıkamış'ı izleyen yoldur ki, Horasan'dan geçerek Erzurum'a ulaşmaktadır. Bir başka yol, İran Yaylası'ndan gelerek, Ağrı-Eleşkirt üzerinden Horasan'a ulaşmaktadır. Ayrıca bölgede varlığını bildiğimiz Urartu Devleti'nin ticari ve askeri yollarının kavşak noktası konumundadır. Urartu'nun merkezi olan Van (Tuşpa)'dan gelen yol ise, Erciş - Ağrı - Horasan doğrultuludur. Bahsi geçen yol Kafkaslardan gelen diğer bir yolla birleşerek Pasinler üzerinden Erzurum'a ulaşmaktadır (Burney, 1957: s. 39 vd.; Kleiss Hauptmann, 1976: s. 11 vd.; Tarhan-Sevin, 1977-1979. s. 296 vd.; Balkan, 1960: s. 92 vd.; Bilgiç-Öğün, 1974: s. 33 vd.; Tarhan, 1978: s. 141 vd.; Pehlivan, 1984: s. 23 vd.; Ceylan, 2002: s. 14; Ceylan, N. 2016: 658; Özgül, 2016: s. 141).

Urartu Devleti döneminde bölgede yaptırılan yollar üzerinde günümüze kadar ulaşan yazıtlar bulunmaktadır. Bu yazıtlardan *Yazılıtaş¹* ve *Delibaba²* Yazıtları Horasan ilçesi sınırlarında olup, Delibaba Yazıtı'nın yeri henüz tespit edilememiştir. Bu iki yazıtın dışında bugünkü idari bölünmede Horasan sınırlarında olmayan fakat bölge eskiçağını anlamak için son derece önemli olan üç yazıt daha bulunmaktadır. Bunlar, Djauehi üzerine Urartu Seferini anlatan, Pasinler ilçesinde bulunan *Hasankale Yazıtı³*, Sarıkamış Süngütaş (Zivin) köyündeki *Zivin Yazıtı⁴* ve Sarduri II (M.Ö. 764-734)'nin kuzey seferinden bahseden *Avnik (Güzelhisar)⁵*

¹ Yazıt hakkında geniş bilgi için bkz:(Schulz, 1840, no. 42; Mordtmann, 1872, no. 24; Robert, 1876, s. 121-145; Sayce, 1882, no. 30; Sayce, 1888: s. 10; Alişan, 1890: s. 539; Sayce, 1893, s. 25-26; Sandalgian, 1900, no. 5; Lehmann-Haupt, 1928-35: s. 27; König 1955-57: no. 23; Melikişvili, 1960: no. 36; König, 1967: s. 23; Pehlivan, 1984: s. 86-87; Pehlivan, 1991: s. 34; Payne, 1995: s. 40; Ceylan, 2002: s. 14-15; Ceylan, 2005: 26; Kozbe-Ceylan ve diğer., 2008; Ceylan-Günaşdı, 2017: s. 322).

² Yazıt hakkında geniş bilgi için bkz: (Sembastians, 1910: s. 102, Marr, 1917: s. 125-132, Lehmann-Haupt, 1928-35: s. 59, Melikişvili, 1960: s. 68; Ceylan, 2005: s. 26, Payne, 1995: s. 48, Kozbe-Ceylan ve diğer., 2008; Ceylan-Günaşdı, 2017: s. 320).

³ Yazıt hakkında geniş bilgi için bkz: (Saulcy, 1853; Alişan, 1890: s. 26, Belck, 1901: s. 452, Lehmann-Haupt, 1928-35: s. 60-61; Melikişvili, 1960: s. 69, König, 1967: s. 44; Kozbe-Ceylan, diğer, 2008; Ceylan-Günaşdı, 2017: s. 320).

⁴ Yazıt hakkında geniş bilgi için bkz: (Meşçaninov, 1931: s. 69 vd.; Meşçaninov, 1933: s. 407 vd.; Tseretheli, 1939: no. 10-11; König, 1955-57: no. 24; Melikişvili, 1960: no. 37; Payne, 2006: s. 70; Ceylan-Günaşdı, 2017: s. 321).

⁵ Yazıt hakkında geniş bilgi için bkz: (Orthmann, 1968-69: s. 77 vd.; Aydın, 1991: s.

Yazıtlarıdır (Ceylan, 2001: s. 40 vdd.; Ceylan, 2002: s. 14).

Bölgede yapılan tarihi ve arkeolojik araştırmalar sonucunda Horasan İlçesi'nin M.Ö. III. bin'den itibaren yerleşim gördüğü, özellikle de Orta Demir Çağ (M.Ö. I. bin)'a ait olan önemli yerleşim merkezlerine sahip olduğu tespit edilmiştir. Bölgede Hurriler, Hayaşa-Azzi, Daia(e)ni/Diau(e)hi ve Urartulular gibi devletlerin yaşadığı bilinmektedir (Ceylan, 2002: s. 14; Ceylan, 2017: s. 519 vd.).

Horasan bölgesinin Urartu sınırları içerisinde olduğu sonucuna, tespit edilen merkezlerle varılmıştır. Bunlardan Aliçeyrek Kalesi ve Kaya Mezarı örnek olarak gösterilebilir. Kaya mezarının Urartu yapısı olduğu, benzerlerinin varlığıyla ortaya konulmuştur. Tespit edilen bir başka merkez Kaynarca Yerleşmesi, Urartu yol ağı üzerinde olmasının yanında, keramik verilerindeki Urartu benzerliğiyle de dikkat çekmektedir. Yazılıtaş Yazıtı'nın yakınında bulunan Dellal Kaya Basamaklı Su Tüneli de yine Urartu Dönemi'ne ait olduğu düşünülen merkezlerdendir (Ceylan, 2005: s. 21; Kozbe-Ceylan ve diğ., 2008: Dellal; Özgül, 2011: s. 145; Bakan, 2013: s. 173; Ceylan, 2015: s. 158; Ceylan, 2017: s. 540).

Hasanbey Nekropolü'nden kaçak kazılar sonucu çıkarılmış olan materyallerin Urartu eserleriyle örtüşmesi, bu merkezin Urartu bağlantısını ortaya koymaktadır. Hasanbey Kutsal Kaya İşaretlerinin Urartu anıtsal kaya yapılarıyla benzerliği dikkat çekicidir. Yine tespit edilen bir başka merkez olan Yıldırım Göleti, bölgede Urartu dönemi su politikasının bir sonucu olduğunu düşündürmektedir (Bakan, 2013: s. 173; Ceylan, 2015: s. 224).

Bu araştırmada, Erzurum ve çevresinde 1998 yılından itibaren A. CEYLAN başkanlığında ve benim de üyesi olduğum ekip tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sonucunda Horasan ilçesinde tespit edilen merkezlerden elde edilen keramik verileri incelenmiştir. Araştırmada yer alan merkezlerden bazılarının bakılacak olursa;

Aliçeyrek Kalesi ve Kaya Mezarı

Aliçeyrek Kalesi ve Kaya Mezarı, Horasan İlçesi'nin 14 km. doğusunda bulunan Aliçeyrek Köyü'nün 1 km. güneyinde yer almaktadır (Foto.1). Kaya mezarının rakımı 1602 m.'dir. Kaya mezarı ile ilgili ilk çalışma 1992 yılında Özkaya tarafından yapılmıştır. Özkaya bu yapıların önce Urartu kaya mezarı olduğunu ve daha sonra kiliseye dönüştürüldüğünü ifade etmektedir. Örnek olarak da Patnos yöresinde bulunan Dedeli kaya mezarlarını göstermektedir. Ancak bölgede daha sonra araştırma yapan Çevik, bu yapıların Bizans Dönemi'ne ait kiliseler olduğunu ifade etmektedir. Kumtaşından oyularak yapılan bu yapıların son dönemde kaya kilisesi olarak kullanıldığı görülmektedir. Özkaya yüzey araştırmalarında çevredeki Urartu yazıt ve yerleşim ve kalelerinden hareketle Urartu kaya mezarı olduğu görüşünü ileri sürmüştür. A. Ceylan başkanlığında yapılan araştırmalarda bu kaya

323 vd.; Ceylan, 2008: s. 110; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Avnik; Ceylan, 2003: s. 315; Günaşdı, 2016: s. 121).

kiliselerinin batısında bir kale kalıntısı ve kaya nişi tespit edilmiş olup incelemeler devam etmektedir (Özkaya, 1994: s. 379 vd.; Çevik, 2000: s. 26.; Kozbe-Ceylan ve diğer., 2008: A ilçeyrek; Özgül, 2011: s. 144; Ceylan, 2015: s. 155; Ceylan, 2016: s. 15).

Aşağı Eğribüğü (İğribüğü) Kalesi

Erzurum İli, Horasan İlçesinin 50 km. doğusunda, İğribüğü Köyü'nün 3 km. kuzeybatısında, 2304 m. yükseklikte yer almaktadır (Foto. 2). Kalenin giriş kapısı kuzey yönünde olup, Yukarı Eğribüğü Kalesi'nin giriş kapısıyla karşılıklıdır. Her iki kale de muhtemelen aynı dönemde ve aynı teknikle yapılmıştır. Kale içerisinde kaçak kazı alanları tespit edilmiştir. Kale içerisinde yukarı kaledeki gibi çok sayıda odacıklar ve yapılar bulunmaktadır. Kale oval biçimli ve kuzey-güney doğrultuludur. Kalede izlenebilen sur duvarlarının genişliği 2-3 m. arasında değişmektedir. Sur duvarları ve kale içi mimari yapılar, Yukarı Eğribüğü Kalesi'ne oranla daha çok tahrip olmuştur. Kalenin İlk Tunç Çağı kalelerinden biri olduğu düşünülmektedir. Yukarı Eğribüğü Kalesi'ne oranla daha küçük olan kalede obsidyen varlığı da mevcuttur. Aşağı Eğribüğü Kalesi'nin kuzey ve kuzeydoğu eteklerinin akropol olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Birçok yerleşim izi mevcuttur. Bu yerleşim izlerinin kaçak kazılar sonucu tahrip olduğu görülmektedir. Mimari yapılar günümüzde açıkça izlenebilmektedir (Özgül-Ceylan ve diğ., 2013: s. 280; Ceylan, 2015: s. 255; Ceylan, 2017: s. 538).

Aşağı Eğribüğü Kalesi'nden elde edilen keramik verisi sınırlı olmasına rağmen, merkez hakkında genel bir değerlendirmeye yapmaya yeterlidir. Kalede form veren küçük buluntu ve tabak olduğunu tahmin edilen bir ağız parçası bulunmuştur. Kalede tespit edilen amorf (form vermeyen) parçalar ise genel olarak bölge keramiği hakkındaki fikirleri destekler niteliktedir. İncelenen keramiklerin, Munsel renk kataloğunun yardımıyla tespit edilen renklerin genellikle; 10 YR 6/6, 10 YR 6/4, 10 YR 7/3 arasında değiştiği görülmektedir. Keramiklerin, istisnalar olmakla beraber genellikle iç ve dış renklerinin farklı olduğu izlenmektedir. İç renkteki hâkim renk hamur rengi, dış renk ise siyah ve kiremit rengidir. Hemen her parçanın açık olduğu keramiklerin, büyük bölümü astarlıdır. İyi derecede pişirilmiş olan keramiklerin katkı maddelerinde yoğunluklu olarak, ince kum ve küçük taşçık olduğu görülmektedir. Kalede tespit edilen keramik verisinin değerlendirilmesiyle birlikte kale, İlk Tunç ve Orta Demir Çağı'na tarihlendirilmiştir. Ayrıca kalede obsidyen parçalarına da rastlanmıştır (Bakan, 2013: s. 96).

Yukarı Eğribüğü (İğribüğü) Kalesi

Kale, Erzurum İli, Horasan İlçesi'nin 50 km. doğusunda, İğribüğü Köyü'nün 3 km. kuzeybatısında yer almaktadır. Batısında Ziyarettepe, doğusunda Buztaş Tepesi bulunan kale, Sarıkamış'a uzanan doğal yolun tam kavşak noktasındadır. Kalenin batısından geçerek köye ulaşan "Duman Deresi" adını taşıyan dere, buradan Zaraphane Boğazı'na ulaşarak Aras Nehri'ne karışmaktadır. Deniz seviyesinden 2366 m. yükseklikte bulunan kalenin sur duvarları ayakta. İçerisinde büyüklü küçüklü mimari yapılar bulunmaktadır. Sur duvarları bastiyon ve

kurtinle desteklenmiştir. Kiklopik teknikte yapılmış olan sur duvarlarının kalınlığı 3,5 m.'dir. Kalenin hemen güneybatısında Aşağı Eğribüğü Kalesi bulunmaktadır. Bölgeye hâkim bir tepede, stratejik bir kaledir. Savunma açısından elverişli olan kalenin sur duvarlarının yapımında teknik olarak kesme taşların kullanıldığı tespit edilmiştir. Kuzey-güney yönünde uzanan kale yaklaşık olarak 150 m. genişliğindedir. Kalenin giriş kapısı 5 m. olup, kalenin güneybatısındadır. Oldukça büyük tıraşlanmış taşlardan oluşan giriş kapısına 7-8 merdiven basamağıyla çıkılmaktadır. Kale içerisinde kaçak kazı izleri mevcuttur. Sur duvarlarının kalınlığı 1 ile 1,5 m. arasındadır. Giriş kapısı duvarları 2 m.'dir. Bu kadar büyük ve kullanışlı kalede keramik buluntusu oldukça azdır. Kale İlk Tunç Çağ ve Orta Demir Çağ Dönemi'ne tarihlendirilmiştir (Özgül-Ceylan ve diğ., 2013: s. 280; Ceylan, 2015: s. 269).

Aşağı Kom Kalesi

Erzurum İli, Horasan İlçesi'nin 46 km. güneydoğusundaki Kaynarca Köyü'nde yer almaktadır (Foto. 3). Yukarı Kom Kalesi'nin yaklaşık 1 km. kuzeybatısındadır. Deniz seviyesinden yaklaşık olarak 2325 m. yükseklikte yer alan kale, 40 m. uzunluğa, 20 m. genişliğe sahiptir. Kalenin yaklaşık olarak 6 km. batısında Hasan Bey Kalesi, kuzeyinde ise Eğribüğü Kaleleri bulunmaktadır. Konum olarak doğal yolları kontrol altında tutan önemli bir kaledir. Ana kayanın üzeri kabaca tıraşlanarak oluşturulmuş bu kalenin çevresi, kesme taşlarla oluşturulmuş ve bölgeye has olmayan daha yumuşak kum ve kalker malzemedan oluşan taşlarla inşa edilmiştir. Kaleye ulaşım, kuzeyden güneye doğru uzanan bir tepenin üzeri oyularak sağlanmıştır. Kalenin kuzey kesiminin yerleşim alanı, kuzeydoğusunun ise nekropol alanı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. (Günaşdı ve diğ., 2012: s. 54; Özgül, 2011: s. 149; Bakan, 2013: s. 97; Ceylan, 2015: s. 198).

Kaynarca Köyü'nde bulunan Aşağı Kom Kalesi keramik verileri incelendiğinde tespit edilen parçaların büyük bir bölümünün çanak ağız parçası olduğu görülmektedir. Keramik verisinin renk skalası 10 YR 6/4, 7,5 YR 6/6, 10 YR 7/4, 7,5 YR 7/4 olarak değişiklikler göstermektedir. Kiremit ve hamur renginin hâkim olduğu astarlama bulunmaktadır. Merkezin keramik verileri, iyi pişmiş, ince katkılı ve orta dereceli pişme seviyesine sahip, daha kaba malzeme katkılı olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Genellikle çark yapımı olan parçaların yanı sıra, kaba görümlü el yapımı keramik verisi de tespit edilmiştir. Aşağı Kom Kalesi verileri içerisinde yer alan iki adet kapak formu parça tespit edilmiş fakat bu parçaların çap bilgisine ulaşmak mümkün olmamıştır. Merkezde bulunan kulp parçası el yapımı olup, üzerinde bulunan hamur ıslakken parmakla bastırarak suretiyle yapılan parmak bezeme rahatlıkla görülmektedir. Tüm bu bilgiler dâhilinde merkezin İlk Tunç Devri ve Erken Demir Çağ'na tarihlendirilmesi mümkün olmuştur (Bakan, 2013: s. 97).

Yukarı Kom Kalesi

Erzurum İli, Horasan İlçesi'nin 46 km. güneydoğusundaki Kaynarca Köyü'ndedir (Foto. 4). Kalenin denizden yüksekliği yaklaşık olarak 2271 m.'dir. Güney yönü haricinde etrafı uçurumla çevrili olan kale, oldukça sarp ve korunaklı

bir yapı arz etmektedir. Kale 40x32 m. ölçülerine sahiptir. Kaleye, bölgede daha önceki tespitlerimizden olan Üzümlü- Karakaya kalesindeki gibi kaya basamaklı bir yol ile ulaşılmaktadır. Bu kale de kaya basamaklı su tüneli de bulunmaktadır. Kale, kaçak kazılar sonucunda büyük oranda tahrip olmuştur. Tahribat sebebiyle kaya basamaklı su tünelinin 40-50 basamağının kaybolduğu düşünülmektedir. Sur duvarlarından büyük bir kısmı yıkılmakla birlikte ayakta kalan kısımdan kalenin kıklopik teknikte inşa edildiği anlaşılmaktadır (Günaşdı ve diğ., 2012: s. 54; Özgül, 2011: s. 149; Ceylan, 2015: s. 226).

Kaynarca Köyü sınırları içerisinde bulunan Yukarı Kom Kalesi'nde tespit edilen keramik verileri formları açısından çeşitlilik göstermektedir. Ağırlıklı olarak çanak ağız parçaları olmak üzere, küçük buluntu, kapak ve kulp formları da görülmektedir. Astarlama işlemi yapılmış olan tüm parçaların hamur renginde olması dikkat çekicidir. Genel olarak renk tonlarına bakıldığında ise, Munsel renk kataloğundaki tasnifiyle 10 YR 6/4, 10 YR 7/4, 10 YR 7/6 renkleri göze çarpmaktadır. Katkı maddesi olarak ince kum, küçük taşçık daha ağırlıklı olarak karşımıza çıkmaktadır. Çoğunluğu çark yapımı olan keramiklerin tamamı açkılanmıştır. Bezeme olarak derin yiv/oluk, çizgi ve kabartma bezeme teknikleri görülmektedir. Keramik verileri değerlendirildiğinde kalenin Geç Kalkolitik, İlk Tunç Çağı, Demir Çağı'nda iskân gördüğü söylenebilir (Bakan, 2013: s. 98).

Aşağı Yıldırım Kalesi

Erzurum İli, Horasan İlçesi'nin 24 km. batısında yer alan Yıldırım Köyü'nün 2 km. kuzeyindeki Yukarı Yıldırım Kalesi'nin hemen batısında yükselen ve bu kaleden daha yüksek olan bir tepe üzerinde kurulmuştur (Foto. 5). Kale konum itibarıyla Aras vadisini kontrol altında tutmaktadır. Sur duvarları tamamen yok olmasına rağmen sur yatakları yer yer görülebilmektedir. Kalenin güneyi büyük bir uçurumla biterken, kuzey tarafı daha yayvan bir yapıya sahiptir (Günaşdı ve diğ., 2012: s. 54; Özgül, 2011: s. 146; Bakan, 2013: s. 98; Ceylan, 2015: s. 200).

Aşağı Yıldırım Kalesi keramik envanterinin incelenmesiyle keramik renginin hamur rengi, kiremit ve siyah olduğu görülmektedir. Ağırlıklı olarak Munsel renk kataloğunda belirlenmiş 7.5 YR 6/4, 7.5 YR 6/6, 10 YR 4/6 gibi renkler görülmektedir. Keramikler genellikle iyi pişmiş, ince kum, küçük taşçık katkılı ve açıktır. Çark yapımı olduğu tespit edilen parçaların bir bölümü astarsızdır. DYAP kapsamında 2010 yılında yapılan yüzey araştırması verileri sonucunda kalenin, Geç Kalkolitik, İlk Tunç ve Orta Demir Çağları'nda yerleşim gördüğü anlaşılmaktadır (Bakan, 2013: s. 98 vd.; Ceylan, 2015: s. 200).

Yukarı Yıldırım Kalesi

Erzurum İli, Horasan İlçesi'nin 24 km. batısında yer alan Yıldırım Köyü'nün yaklaşık 2 km. kuzeyindedir (Foto. 6). Kale, Pasinler-Horasan yolunun kuzeyinde Kızılkaya tepesinin üzerinde yer almaktadır. Güneyi oldukça dik ve sarp olan kale, bulunduğu tepenin yapısına uydurulmuştur. Kaleye daha yayvan olan güneyden ulaşılmaktadır. Kurulduğu yer bakımından çok önemli olan kale, tarım

alanlarına ve doğal yollara hâkim bir konumdadır. Kalenin sur duvarları büyük ölçüde tahrip olmasına rağmen, iç mimarisi daha iyi durumdadır. Ayrıca kalenin güneyinde bir su göleti bulunmaktadır. Keramik verileri az olmakla birlikte Geç Kalkolitik, İlk Tunç ve Orta Demir Çağı'na aittir (Günaşdı ve diğ., 2012: s. 54; Özgül, 2011: s. 145; Bakan, 2013: s. 99; Ceylan, 2015: s. 228).

Hasanbey Kalesi I-II

Erzurum İli, Horasan İlçesi'nin 39 km. güneydoğusunda, Hasanbey Köyü'nün yaklaşık 3 km. güneydoğusunda yer almaktadır (Foto. 7). 2548 m. rakıma sahip olan kale, Oldukça sarp ve dik bir tepenin üzerine inşa edilmiştir. Ulaşımı oldukça zor olan kale, zeminden yaklaşık olarak 450 m. yüksekliktedir. Günümüzde sur duvarları hemen hemen görülememektedir. Çok kısıtlı bir alanda sur duvarları tespit edilmiştir. Kalenin kuzey batısında, köye bakan kısmında, kare planlı yaklaşık olarak 4-5 m. arasında değişen birkaç mimari yapı vardır. Yine bu kısımda kutsal alan olduğunu düşündüğümüz, ana kayanın tıraşlanarak düzeltildiği bir yapı görülmektedir. Sur yapısı doğal tepeye uyum sağlayacak şekilde inşa edilmiştir. Kale tarihi yolları ve su kaynaklarını kontrol edebilecek bir konumdadır. Kalenin güney batısında yer alan su tüneline giriş kapalıdır. Bölge verimli ve stratejik bir konuma sahiptir. Kale zeminden yaklaşık olarak 450 metre yükseklikte bir tepe üzerine kurulmuştur (Ceylan-Özgül-vd, 2013: s. 3; Ceylan, 2015: s. 302; Ceylan, 2017: s. 542).

Adını sınırlarında bulunduğu köyden alan Hasanbey Kalesi'nde DYAP projesi kapsamında yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilen keramik verileri incelendiğinde renk yoğunluğunun Munsel kataloğunda yer alan 10 YR 6/4, 10 YR 6/6, 10 YR 5/4 renklerinde olduğu görülmektedir. İyi pişmiş, kaliteli keramiklerin olduğu merkezde, orta dereceli pişmiş ve daha kaba malzeme katkılı keramiklerin varlığı da görülmektedir. Genel çark yapımı, açık malzemenin büyük çoğunluğu astarsızdır. Keramiklerin bir kısmında çizgi ve dalga bezemeleri görülmektedir.

Hasanbey Kalesi yakınlarında aynı ismi taşıyan bir başka kale de Hasanbey II Kalesi'dir. Bu kalede tespit edilmiş olan keramikler bölge keramiği ile özellikle de Hasanbey Kalesi ile benzerlikler göstermektedir. Keramik verileri içerisinde form veren parça sayısı az olmasına rağmen değerlendirme yapılacak niteliktedir. Genellikle hamur renginde olan keramikler açık, astarsızdır. Hâkim renk 10 YR 6/4'dür. Keramik verileri değerlendirildiğinde kalenin İlk Tunç Çağı, Orta Demir Çağ ve Orta Çağ'da yerleşim gördüğü düşünülmektedir (Bakan, 2013: s. 100; Üngör-Bingöl ve diğ., 2014: s. 62).

Kaynarca Kalesi

Erzurum İli, Horasan İlçesi'nin 46 km. güneydoğusunda, Kaynarca Köyü'nün 500 m. doğusundadır (Foto. 8). Küçük bir tepe üzerine inşa edilen kalenin batı ve kuzey kısmından tarihi yollar geçmektedir. Kuzey-güney doğrultulu yapılan kalenin boyutları 40x30 m.'dir. Büyük ölçüde tahrip olan sur duvarları, sadece batı kısmında yer yer görülmektedir. Kale içerisindeki mimari yapılar rahatlıkla tespit

edilebilmektedir (Günaşdı ve diğ., 2012: s. 58; Özgül, 2011: s. 148; Bakan, 2013: s. 100; Ceylan, 2015: s. 213).

Yüzey araştırmalarında elde edilen veriler değerlendirildiğinde Kaynarca Kalesi keramiklerinin genelini, Hamur renkli olduğu sonucuna varılabilir. İyi ve orta pişme derecesine sahip keramiklerin büyük bölümü, astarsız fakat açıktır. Merkezin keramik formları incelendiğinde çanak dip formunun sayıca daha fazla olduğu görülmektedir. Dip parçasının ardından yoğunluk olarak, çanak ağız parçaları ve desenli küçük buluntu parçaları gelmektedir. Ayrıca kalede mermer bir çanak ağız parçası tespit edilmiş, çalışma içerisinde gösterilmiştir. Keramik verileri, kalenin İlk Tunç Çağı'nda iskân gördüğünü göstermektedir (Bakan, 2013: s. 100; Ceylan, 2015: s. 44).

Hasanbey Köyüstü Yerleşmesi

Erzurum İli, Horasan İlçesi, Hasanbey Köyü sınırları içerisinde 2180 m. rakımda yer almaktadır (Foto. 9). Hasanbey Köyü'nün üst kısmında bulunan bir yamaç yerleşmesidir. Hasanbey Köyüstü Yerleşmesi, İlk Tunç, Orta Demir ve Orta Çağ'da yerleşim görmüştür. Bu yerleşmede herhangi bir mimari yapıya rastlanmamasına rağmen çok sayıda keramik verisi elde edilmiştir (Ceylan-Özgül vd., 2014: s. 4; Üngör-Bingöl, 2014: s. 305; Ceylan, 2015: s. 305).

Hasanbey Köyüstü Yerleşmesinde DYAP projesi kapsamında 2012 yılı yüzey araştırmalarında elde edilen keramik verileri şu sonuçları ortaya çıkarmıştır; Elde edilen keramik verisinin büyük çoğunluğu kiremit rengi ve hamur rengindedir. Baskın olan renk tonu Munsel katalog ismiyle 10 YR 6/6, 7,5 YR 7,6'dır. Keramikler çoğunlukla açılanmış, astarsız ve çark yapımıdır. Katkı maddesinin daha kalın olduğu görülen keramiklerde, orta pişme derecesi dikkat çekmektedir. Merkezde yiv/oluk bezemeli küçük buluntu ve el yapımı kulp parçaları tespit edilmiştir. Kap formları açısından yerleşmede ağırlıklı olarak çanak ağız parçası görülmektedir (Bakan, 2013: s. 101; Ceylan, 2015: s. 45).

Kaynarca Yerleşmesi

Erzurum İli, Horasan İlçesi'nin 46 km. güneydoğusundaki Kaynarca Köyü'nün 1-1,5 km. doğusundadır (Foto. 10). Deniz seviyesinden yaklaşık 2070 m. yükseklikte yer alan bu tepenin doğu tarafında sur kalıntısı bulunmaktadır. Yerleşmeye ulaşım batı tarafından kolaylıkla sağlanabilmektedir. Yerleşmenin kuzey ve batı tarafı tarım alanı olarak kullanılırken, doğu tarafında su kaynakları bulunmaktadır. Savunma açısından son derece elverişli bir noktada yer alan yerleşmenin doğusundan, kuzeye doğru bir dere akmaktadır. Bu bölümde keramik verisi farklılık göstermektedir. Bu nedenle bu bölümün Orta Çağ'da da kullanıldığını düşünülmektedir. Yerleşme, konum olarak Urartu Yol ağı üzerindedir. Keramik verileri İlk Tunç, Erken Demir, Orta Demir ve Orta Çağ'a aittir (Günaşdı ve diğ., 2012: s. 58; Özgül, 2011: s. 147; Bakan, 2013: s. 102; Ceylan, 2015: s. 215).

Kaynarca Yerleşmesi keramikleri 2010 yılında DYAP projesi kapsamında elde edilmiştir. Yerleşmede bulunan zengin keramik verileri incelendiğinde baskın

rengin, hamur rengi olduğu görülmektedir. Munsel katalog tanımlamasıyla tespit edilen yaygın olan renkler, 10 YR 6/4, 7,5 YR 7/3, 7,5 YR 6/6'dır. Keramik formları çanak ağız, çömlek ağız, çanak dip, kulp, küçük buluntu gibi çeşitliliğe sahiptir. Elde edilen keramiklerin çoğunluğu astarsız olmakla birlikte, siyah, kırmızı ve kiremit renklerde astarlanmış parçalar da bulunmaktadır. Pişme seviyesi az, orta ve iyi olmak üzere farklılıklar göstermektedir. Kaynarca Yerleşmesi keramiklerinin çoğunluğunun açık olduğu fakat büyük bir bölümünün astarsız olduğu görülmektedir (Bakan, 2013: s. 102; Ceylan, 2015: s. 215).

Yapağılı Höyük

Höyük, Köprüköy İlçesi'nin 13 km. kuzeydoğusundaki Yapağılı Köyü'nde bulunmaktadır (Foto. 11). Pasinler-Horasan karayolunun kuzeyindeki höyük, Yapağılı Köyü'nün içinde yer alan tepenin üzerindedir. Yapılan yüzey araştırmalarında İlk Tunç, Orta Demir ve Orta Çağ'a ait keramik verileri elde edilmiştir (Günaşdı ve diğ., 2012: s. 60; Bakan, 2013: s. 104).

Höyükteki keramik verilerine bakıldığında siyah, hamur rengi, kiremit ve İlk Tunç Döneminin özelliğinden olan alacalı keramik renkleri karşımıza çıkmaktadır. Keramik verisindeki çeşitlilik, katkı maddesi konusunda da gözle görülür düzeydedir. Katkı maddesinin daha kaba olduğu görülmektedir. Orta Taşçık, orta kum, kireç ve az da olsa saman katkılı keramikler dikkat çekmektedir. Yapım tarzı olarak hem el, hem de çark yapımını görülmektedir. Keramiklerin çoğunluğu açık fakat astarsızdır. Pişme derecesinde az, orta ve iyi dereceli pişme çeşitliliği görülmektedir. Daha çok çanak ağız, çömlek ağız ve çanak dip formlarını görülmektedir. Merkezde, küçük buluntulardaki süslemelerde kabartma bezeme ve yiv bezeme sıklıkla görülmektedir. Keramik verilerine dayanarak Yapağılı Höyük'ün İlk Tunç, Orta Demir ve Orta Çağ'da yerleşim gördüğü düşünülmektedir (Bakan, 2013: s. 104).

SONUÇ

Horasan İlçesi'nde 2009-2013 yılları arasında, Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN başkanlığındaki, benim de içinde bulunduğum, ekip tarafından yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilen keramikler, çeşitli aşamalardan geçerek çalışmamızda değerlendirilmiştir. Araştırma kapsamındaki keramik envanteri incelendiğinde, elde edilen materyalin büyük bölümünün çanak ağız parçasından oluştuğu görülmüştür. Küçük buluntu ve dip parçalarının sayıca yakın olduğu görülürken, kapak ve kulp parçalarının en az rastlanılan formlar olduğu ortaya çıkmıştır.

Tespit edilen parçaların incelenmesinde dikkat edilen bir başka özellik de pişme oranlarıdır. Mevcut keramiklerin merkezlere göre değişkenlik gösteren pişme oranlarından elde edilen sonuç; iyi pişmiş çanak-çömleklerin çoğunlukta olmasıdır. İkinci sırayı orta dereceli pişmiş kaplar alırken, kaba ve az pişmiş keramik sayısı azdır. Keramiklerin genel olarak çark yapımı olduğu, el yapımı olan keramiklerin ise çoğunluğunun kulp parçalarından oluştuğu görülmüştür.

Keramiklerin kalitesinin belirlenmesinde bir başka önemli veri içindeki katkı maddeleridir. İyi elenmiş ince kumdan yapılan ve iyi derecede pişmiş olan kaplar, kaliteli kap statüsündedir. Bu anlamda incelenen keramiklerde dikkat çeken husus, katkı maddelerinde çoğunluğu ince kumun oluşturmasıdır. Küçük taşçık, ince kum ile birlikte en sık görülen katkı maddelerindedir. Orta taşçık, genel olarak orta kumun kullanıldığı keramiklerde karşımıza çıkmaktadır. Az da olsa keramiklerde kireç, mika ve samanın da katkı maddesi olarak kullanıldığı görülmektedir. Daha kaba bir katkı maddesi olan büyük taşçık ve saman, genellikle depo kabı olarak kullanılan pitoslarda görülmektedir.

Araştırma sahamız olan Horasan bölgesinde tespit edilen merkezlerden elde edilen keramiklerin büyük çoğunluğunun, astarsız fakat açık olduğu görülmektedir. Astarlı olan keramiklerin astar renkleri genellikle hamur rengi, kiremit, siyah, az miktarda da devetüyü ve kırmızı olduğu görülmektedir. Hamur renginin belirlenmesinde Munsell Renk Kataloğundan faydalanılmıştır. Belirlenen hâkim renkler 10 YR 6/6 (Kahverengimsi sarı), 10 YR 6/4 (Açık sarımsı kahverengi), 7,5 YR 7,6 (Kırmızımsı sarı), 7,5 YR 6/6 (Kırmızımsı sarı) arasında dağılım göstermektedir.

Bölge keramiği yoğun olarak, Geç Kalkolitik, İlk Tunç, Erken Demir ve Orta Demir Çağlarına tarihlendirilebilir. Ayrıca araştırma sahasında az da olsa Ortaçağ keramiklerine de rastlanılmıştır.

Bölgede yapılan yüzey araştırmaları ve bölge keramiğinin değerlendirilmesi sonucunda Horasan'ın Urartu tarihi açısından önemli bir bölge olduğu kanısına varılmıştır. Bölgede ilerleyen yıllarda yapılacak olan sistemli çalışmalarla, bölge Eskiçağın daha detaylandırılacağına inanılmaktadır.

KAYNAKLAR

- Alişan, L. V. M. (1890). *Ararat*. Venedik.
- Atalay, İ. (1978). *Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi*. Erzurum.
- Bakan, Ö. (2013). *Doğu Anadolu Araştırmaları Işığında Horasan Bölgesi Keramiklerinin Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Balkan, K. (1960). "Ein Urartaischer TempelaufAnzavurtepe beiPtosundhierentdeckte Inschriften". 5. *Anatolia Studies*. 99-158.
- Belck, W. (1901). "Forschungsreise in Klein-Asien". 33. *VBGAEU*. 452-522.
- Bilgiç, E.-B. Öğün. (1974). "Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları", 21. *Türk Arkeoloji Dergisi-1*. 31-35.
- Burney, C. A. (1957). "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", 8. *Anatolian Studies*. London. 157-209.
- Ceylan, A. (2001). *Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. Ankara.
- Ceylan, A. (2002). "Yazılıtaş Horasan". *Çağlayan Aras-I*. Erzurum. 14-15.
- Ceylan, A. (2005). "The Erzincan, Erzurum and Kars region in the Iron age", *Anatolian Iron Ages V*, London, 21-29.
- Ceylan, A. (2008). *Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır)*.

Erzurum.

- Ceylan, A. (2015). *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014)*. Erzurum.
- Ceylan, A. (2016). “Kuzeydoğu Anadolu Yüzeysel Araştırmalarında Keşfettiğimiz Kaya Mezarları”. 2. *Belgü-3*. 7-63.
- Ceylan, A. (2017). “Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu’da Diauehi Krallığı ve Urartular”. 20. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 517-568.
- Ceylan, A.-A. Bingöl. (2008). “2006 Yılı Erzincan-Erzurum-Kars ve Iğdır İlleri Yüzeysel Araştırmaları”, 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-III*. Ankara. 133-151.
- Ceylan, A.-Y. Günaşdı. (2017). “Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”. 4. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi-13*. 313-350.
- Ceylan, N. (2016). “Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu”. 9. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-43*. 656-672.
- Çetin, O. (1998). “Horasan”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 18. İstanbul. 234-241.
- Çevik, N. (2000). *Urartu Kaya Mezarları Ölü Gömme Gelenekleri*. Ankara.
- Darkot, B. (1977). “Erzurum”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. 340-357.
- Erinç, S. (1953). *Doğu Anadolu Coğrafyası*. İstanbul.
- Gök, Y. (2007). *Horasan İlçesi'nin Coğrafyası*. Erzurum.
- Günaşdı, Y. vd. (2012). “2010 Yılı Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır İlleri Yüzeysel Araştırmaları”. 29. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-III*. Ankara. 49-71.
- Günaşdı, Y. (2016). “Geçitler Ülkesinde Önemli Bir Urartu Kalesi: Avnik”. 19. *Tüba-ar*. 113-135.
- Herodotos. (1983). *Herodot Tarihi*. İstanbul.
- Kayserili, A.-N.T. Altaş. (2010). “Horasan İlçesi'ndeki Kır Meskenlerinin Kültürel Coğrafya Bakış Açısıyla İncelenmesi”. 23. *Doğu Coğrafya Dergisi*. 81-102.
- Kleiss, W.-H. Hauptman (1976). *Topographische Karte von Urartu*. Berlin. 1976.
- Kozbe, G.-Ceylan A. vd. (2008). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6a-b Demir Çağları*. İstanbul.
- König, F. W. (1967). “Handbueh der ehaldisehen Insehriften”. *AfO Beiheft 8*, Graz. Osnabrück.
- König, F. W. (1955-57). *Handbuch der Chaldischen mschriften, Archiv für Orientforschung herausgegeben Von Ernst Weidner. Beiheft 8*. Graz.
- Ksenophon. (1984). *Anabasis*. İstanbul.
- Lehmann-Haupt, C. F. (1928-1935). *Corpus inscriptionum Chaldicarum I-II*. Leipzig.
- Marr, N. A. (1917). “Obloimki Delibabinskoy haldskoy Nadpisi”. 24. *ZVO*. 125-132.
- Melikişvili, G. A. (1960). *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*. Moskova.
- Meşçaninov, I. I. (1931-32). “Neue chaldische mschriften 2. Die Inschrift Sardurs 3. in Daş-kerpi”. *AfO 7*. 160-164.
- Meşçaninov, I. I. (1933). “Haldskaya nadpis iz sel. Zivin”. 8. *IAN-5*. 407-412.
- Mordtmann de Aeltere, A. D. (1872). “Entzifferung und erkläerung der

- Armenischen keilinschriften von Van und umgegend". 26. *ZDMG* (no. 1-46), 465-496.
- Özer, Y. (1984). *Horasan Sarıkamış Arasındaki Aras Nehri Havzasının Fiziki ve Tatbiki Fiziki Coğrafyası*. Erzurum.
- Özgül, O. (2011). *Eskiçağ'da (Yukarı) Aras Vadisi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özgül, O.-A. Ceylan, vd. (2013). "2011 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları". 30. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*. Ankara. 277-292.
- Özgül, O. (2016). "Erzurum'da Stratejik Bir Urartu Kalesi: Tepeköy (Pir Ali Baba)". 19. *Tüba-ar*. 137-157.
- Özkaya, V. (1994). "Erzurum-Horasan-Aliçeyrek Köyü Yüzey Araştırması". 11. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara. 379-397.
- Payne, M. R. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*. İstanbul.
- Payne, M.R. (1995). *Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pehlivan, M. (1984). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pehlivan, M. (1991). *Daya (e) ni /Diau(e)hi*. Erzurum.
- Robert, L. De, (1876). *Etude philologique sur les inscriptions cuneiformes de l'Arménie*. Paris.
- Sandaljian, J. (1900). *Les inscriptions cuneiformes Urartiques: transcrites avec une triple traduction interliruaire en Armenien classique, en Latin et en Française, suivies d'un glossaire et d'une grammaire*. Venedik.
- Saraçoğlu, H. (1956). *Türkiye Coğrafyası Üzerine Etüdler: Doğu Anadolu*. Ankara.
- Saulcy, I. F. J. C. de, (1853). *Voyage autour de la mer morte et dans les terres bibliques*. Paris.
- Sayce, A. H. (1882). "The cuneiform inscriptions of Van", *JRAS* 14. (no. 1-57), 377-732.
- Sayce, A. H. (1888). "The cuneiform inscriptions of Van". 3. *JRAS* 20. 148 (no. 58-68), 1-48.
- Sayce, A. H. (1893). "The cuneiform inscriptions of Van". part 4. *JRAS* 25. (no. 69-79), 1-39.
- Schulz, F. E. (1840). "Memoire sur le lac de Van et ses environs". *JA* 3(9). 257-323.
- Sembatiants, M. V. (1910). *Ararat*.
- Strabon (2000). *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*.
- Tarhan, M. T. (1978). *M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*. (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Fakültesi.
- Tseretheli, G. V. (1939). *Sakartvelos musunms Urartuli dzegleb / Urartskiyе pomyatniki muzeyi Gruzıyi*. Tiflis.
- Üngör, İ.-A. Bingöl vd. (2014). "2012 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları". 31. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-I*. Ankara. 61-77.

FOTOĞRAFLAR

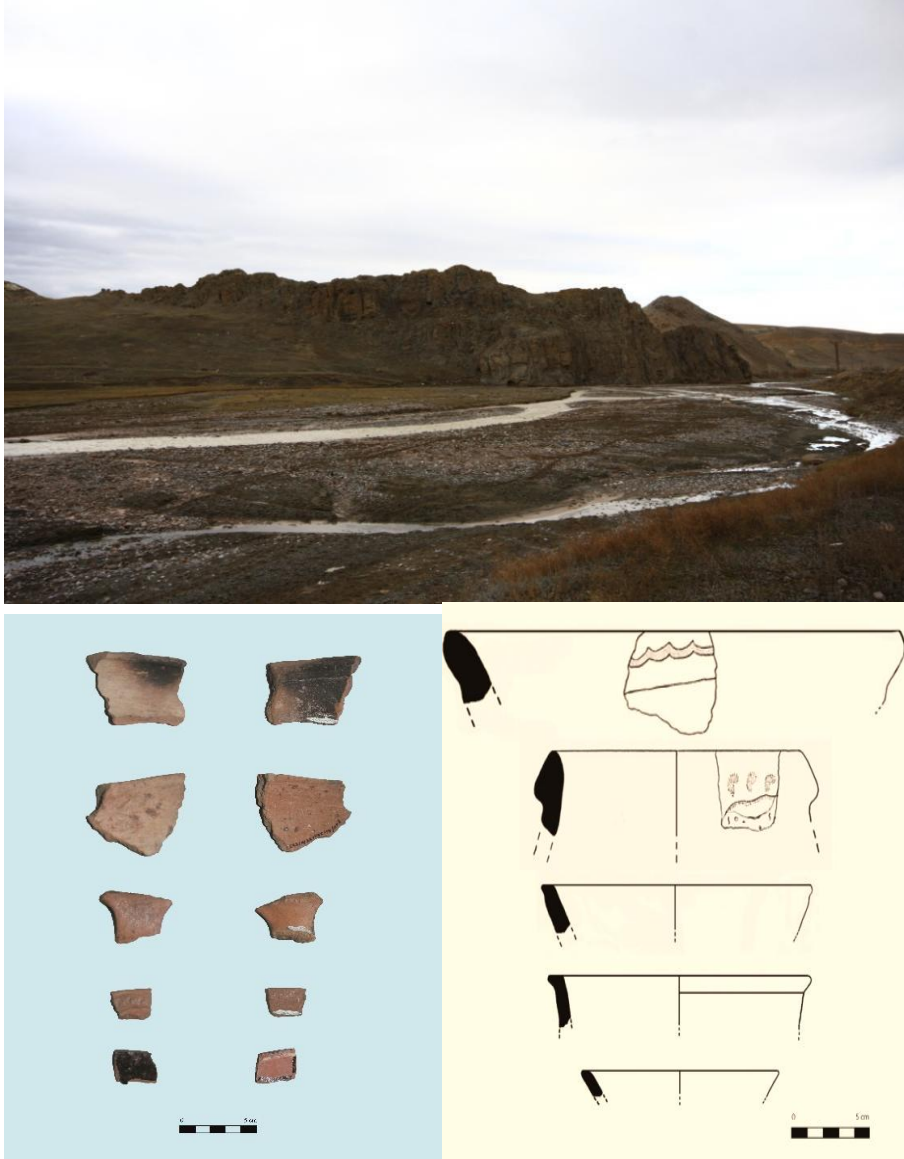

Foto 1. Aliçeyrek Kalesi ve Kaya Mezarı

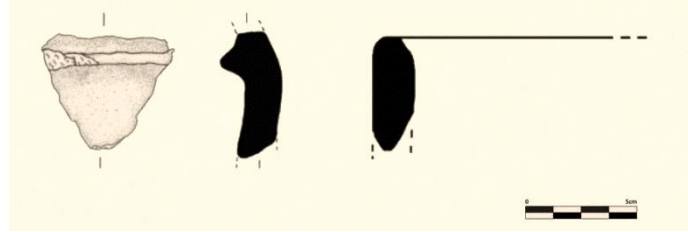

Foto 2. Aşağı Eğribüğü Kalesi

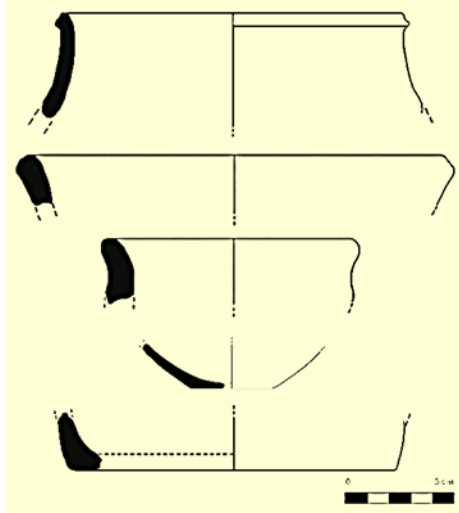

Foto 3. Aşağı Kom Kalesi

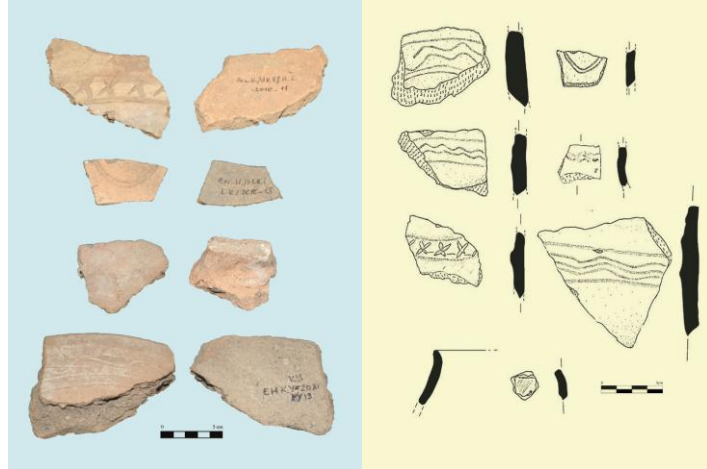

Foto 4. Yukarı Kom Kalesi

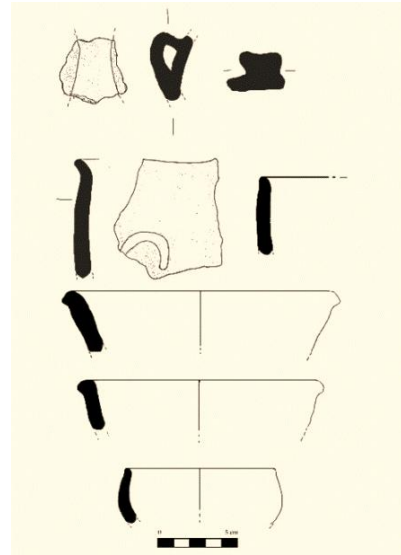

Foto 5. Aşağı Yıldırım Kalesi

Foto 6. Hasanbey Kalesi I-II

Foto 7. Kaynarca Kalesi

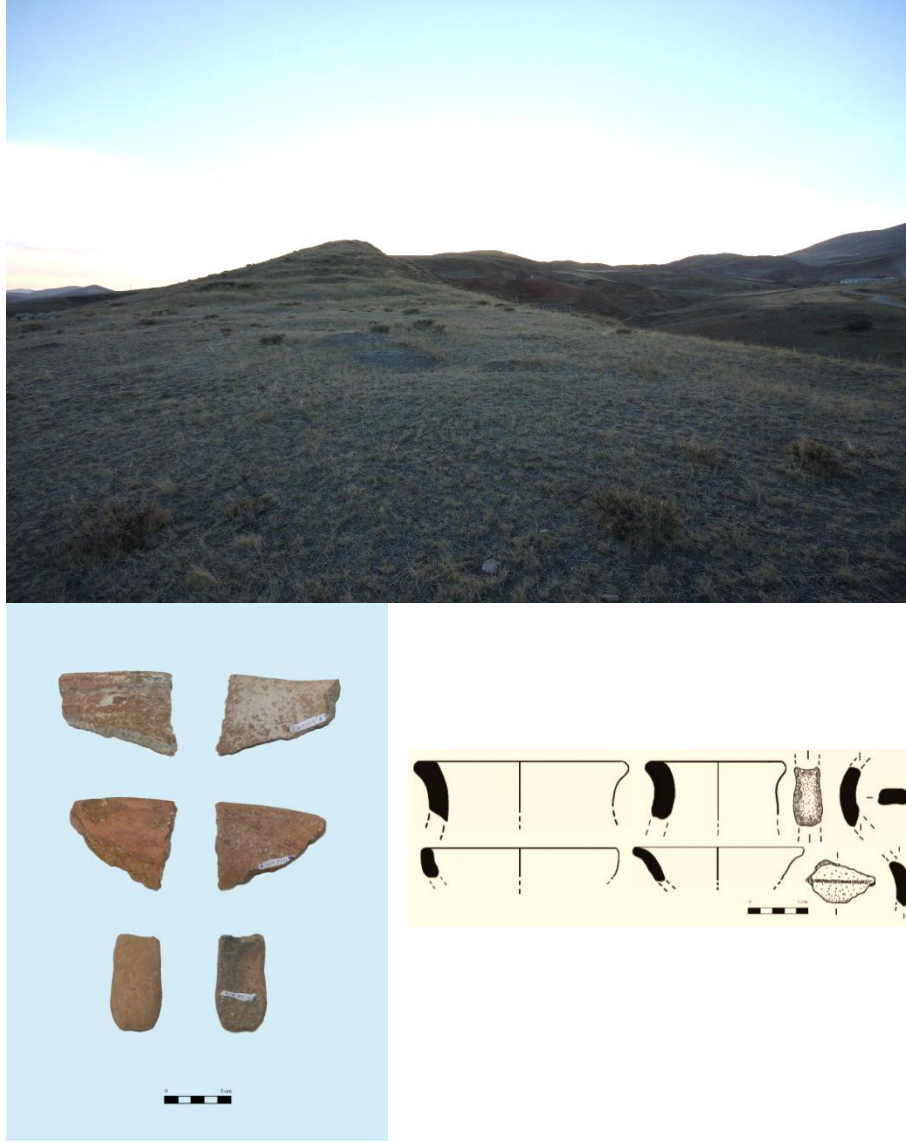

Foto 8. Hasanbey Köyüstü Yerleşmesi

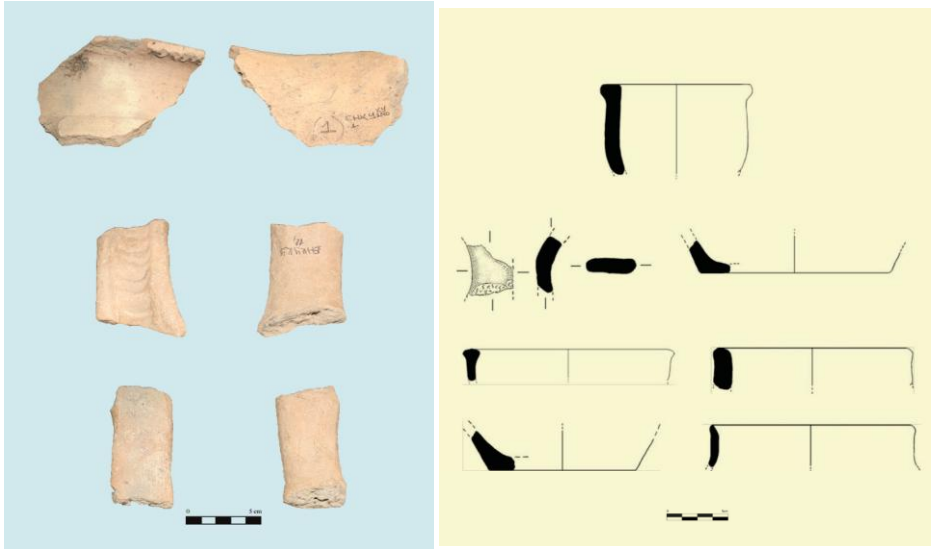

Foto 9. Kaynarca Yerleşmesi

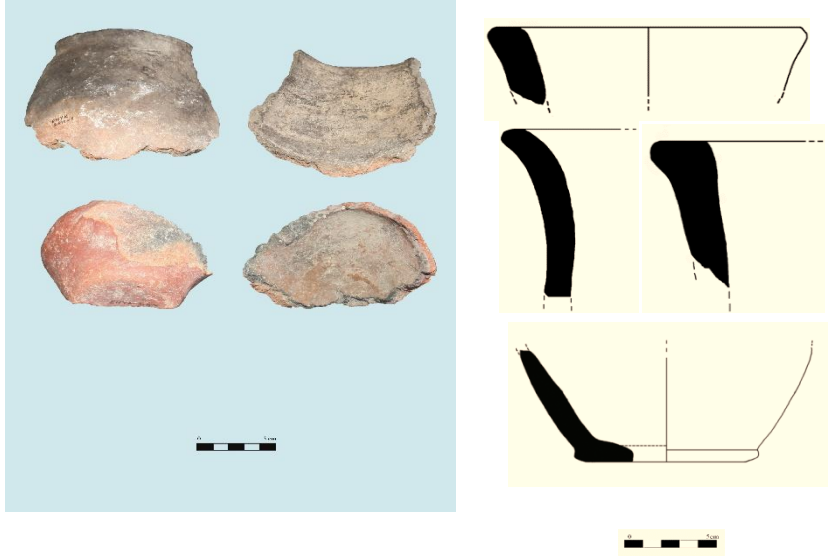

Foto 10. Yapağılı Höyük